

земських статистиків губернії перевищив тридцять чоловік. У цей період Феофан Олександрович був повністю зосереджений на статистичній діяльності, активно пропагував досвід херсонської земської статистики в межах імперії, постійно брав участь у роботі загальнодержавних нарад і з'їздів із питань статистики. Координація діяльності статистичних служб на місцях дозволила губернському статистику видавати впорядковані ним комплексні дослідження губернії. У щорічниках «Статистико-економічні огляди Херсонської губернії» розміщувалася інформація про територію та населення краю, розвиток промисловості, торгівлі, сільського господарства, податки й повинності населення та тощо.

Серед комплексних досліджень губернії, здійснених статистиками, найціннішим досягненням є масштабне експедиційне обстеження розвитку ремесел і промислів шести повітів, що було організовано за єдиною програмою влітку 1904 р. Ф.О. Василевський опрацював, проаналізував і впорядкував зібрані матеріали. Цей великий обсяг статистичної та цінної етнографічної інформації було видано губернською управою окремою книгою в наступному році [11]. Досліджуючи ремесла в регіоні, статистики звернули увагу на етнічний склад населення, бо розвиток окремих промислів безпосередньо залежав від етнічності місцевості, про що свідчать статистичні дані. Цікавою та змістовною щодо статистичного вивчення Південного регіону є робота Ф.О. Василевського «Переселенці з Херсонської губернії в 1894–1912 роках», в якій викладено багаторічні спостереження за міграційними рухами на Півдні України. Ця праця містить багатий фактичний матеріал із соціально-економічної, етнічної, демографічної ситуації у регіоні.

Отже, активна професійна та наукова діяльність відомих херсонських земських службовців сприяла поєднанню науки з практичним сільськогосподарським виробництвом у регіоні. Звичайно ж наукова спадщина Й. Пачоського та Ф. Василевського заслуговує уваги наших сучасників. Багато чого необхідно видати вперше, окремі праці варто перевидати, а їх професійну діяльність на посадах губернського ентомолога та земського статистика досліджувати детальніше, узагальнивши всі наявні історичні джерела про них.

1. Святиков С. Г. *Общественное движение в России: (1770–1895)*. – Ростов-на-Дону, 1905.

2. Авинов Н. Н. – *Опыт программы систематического чтения по вопросам земского самоуправления*. – М., 1905; Веселовский Б. Б. *История земства за сорок лет: В 4-х т.* – СПб., 1909–1911.

3. Толстой К. К. *Воспоминания земского врача*. – М., 1876.

4. Прокофьева Т. П. *Земские служащие в Московской губернии в конце XIX – начале XX века (численность, состав, материальное положение) // Проблемы истории СССР*. – М., 1979. – Вып. 10. – С. 118–133.

5. Горнов В. А. *Историография истории земства России*. – Рязань, 1997.

6. Курченко В. В. *Діяльність земств України з розвитку освіти (1864–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук.* – Харків, 1998; Захарова І. В. *Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук.* – Київ, 2002.

7. Побірченко Н. С. *Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог:*

Короткий життєпис. – К., 1998. – 72 с.; Микола Чернявський – письменник, громадський діяч, педагог // *Тези доп. наук. конф. / Херсон. обл. упр. Культури, ХПН, ХОУНБТ, Всеукр. т-во «Просвіта»*. – Херсон, ХОУНБТ, 1993. – 85 с.; *Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1914): Сб. воспоминаний и науч. трудов, посвященных 140-летию со дня рождения А. А. Браунера*. – Одесса, Музейный фонд им. А.А. Браунера. – 1997. – 272 с. – Астропринт.

8. Доброчаева Д. М. *Йосиф Конрадович Пачоський // Український ботанічний журнал*. – 1985. – № 42(1). – С. 95–97.

9. *Державний історичний архів України*. – Ф. 419. – Оп.1. – № 1193. – Арк. 148–153.

10. *Материалы для оценки земель Херсонской губернии* : В 6 т. – Херсон, 1890.

11. *Ремёсла и промыслы Херсонской губернии / ХГЗУ*. – Херсон : Тип. насл. О. Д. Ходушиной, 1905. – 145 с.

Г.Т. Капустян

ПРОФЕСОР ЧЕРЕВАНЬ – ДОСЛІДНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

Йдеться про Череваня Антона Самійловича, першого доктора історичних наук, професора на Полтавщині, про становлення його як історика-професіонала у російських університетах, куди його закинула дисидентська доля як неблагонадійного після перебування у німецькому полоні у роки Другої світової війни.

Ключові слова: радянський тоталітарний режим, політичні утиски за переконання.

This research about Cherevan Anton Samiylovich, the first doctor, professor of Poltava region, on his formation as a professional historian in Russian universities, where he was brought by a dissident fate as a suspected after being in German captivity during World War II.

Key words: The Soviet totalitarian regime, political oppression for their convictions.

Антон Самійлович Черевань, вчений, педагог, історик, на власній долі пережив історичні злами радянської тоталітарної моделі суспільства. У автобіографії, складеній у 1962 р., Антон Самійлович зазначив, що народився 4 серпня 1906 р. у с. Глинськ Опішнянського району, що на Полтавщині, в сім'ї селянина-бідняка. З дев'ятирічного віку 3 роки наймитував пастухом, а потім жив у своїй родині. В 1926 – 1928 рр. працював на комсомольській та партійній роботах. Протягом 1928 – 1930 рр. служив у Червоній армії в м. Лубни. Навчався на робфаці Харківського інституту соціального виховання (1930 – 1931 рр.) і в Харківському юридичному комвузі (1931 – 1932 рр.), у 1932 – 1934 рр. працював пропагандистом ЦК ЛКСМУ і головою Всеукраїнського бюро пролетстуду. Антон Самійлович завулював особисту першу репресію після вбивства Кірова: з кінця 1934 р. до осені 1935 р. працював педагогом дитячого прийомника Харківського обласного управління НКВС. Протягом 1935 – 1941 рр. навчався на історичному факультеті Харківського державного університету і в аспірантурі при кафедрі історії СРСР.

У червні 1941 р. добровольцем вступив до лав Червоної армії, служив командиром взводу, а потім в штабі 411 стрілецької дивізії і в штабі 686 стройового полку. У травні 1942 р., отримавши контузію та тяжке поранення в голову, потрапив у полон під Харковом.

Антон Самійлович до кінця березня 1945 р. перебував у концентраційному таборі для військово-полонених на півдні Німеччини. Саме в кінці березня йому вдалося втекти у напрямку швейцарського кордону і опинитися за лінією фронту.

Будучи переконаним у необхідності подальшого власного буття на Батьківщині, звертається до радянської військової місії, що функціонувала при військах союзників, з метою повернення додому. Після підступних і тривалих допитів у СМЕРШі А.С. Черевань бере участь у формуванні радянської дивізії (28 тис. осіб) у місті Гальброні, а в червні батальйон, у якому він служив комісаром, передислоковується у радянську зону окупації Німеччини. З початком війни з Японією добровільно поїхав у діючу армію на Далекий Схід і служив у Забайкало-Амурському військовому окрузі до червня 1946 р. З фронту повернувся до університету, закінчив третій курс аспірантури. У травні 1948 р. захищає кандидатську дисертацію «Селянський рух проти закріпачення на Лівобережній Україні (50 – 70 рр. XVIII ст.)».

Однак, як зазначав А.С. Черевань, «не зміг отримати роботу у вищому навчальному закладі України через політичну недовіру у зв'язку з перебуванням у полоні і змушений виїхати на Урал, у Перм, де отримав посаду старшого викладача Пермського (Молотовського) державного університету». На кафедрі історії СРСР історико-філологічного факультету Молотовського університету він читає курси: «Історія СРСР (період феодалізму)», «Джерелознавство історії СРСР», «Історія південних і західних слов'ян», отримує посаду доцента.

Епоха «пізнього сталінізму» визначала політично неблагонадійних, «ворогів народу», залишала негативний слід у людських долях. Тривали політичні репресії. У Молотовському державному університеті відголоском «справи лікарів», за словами викладача М.Г. Гуревича, стало полювання на євреїв [1, 182]. У серпні 1953 р. звільняють з роботи доцента кафедри вищої алгебри А. Раїк (її брат мешкав у Нью-Йорку), завідувача кафедри всесвітньої історії доцента Льва Хаїмовича Кертмана. Звільняють і Антона Самійловича Череваня, але за іншими мотивами. Секретар парткому університету В.В. Кузнецов, виправдовуючись, зазначав, що «товариші Кертман і Черевань звільнені з університету у зв'язку зі скороченням штатів і на законних підставах» [1, 179]. Однак стосовно А.С. Череваня уточнювалось: «Раніше був членом КПРС. Перебував у німецькому полоні з травня 1942 р. і до закінчення війни – 1945 р.». Звільнення з політичних мотивів відбулося, незважаючи на брак викладачів в університеті з науковими ступенями. Серед 189 викладачів університету лише 67 мали науковий ступінь. На історико-філологічному факультеті таких було 9 [1, 179; 180]. Антон Самійлович згадував обставини свого звільнення: «Критичні зауваження з мого боку на адресу тимчасово виконувача обов'язків завідувача кафедри історії СРСР П.І. Хітрова викликали недобррозичливе ставлення до мене, і навесні, у зв'язку із можливим закриттям історичного відділення, я був звільнений з університету».

Природний інтелект, освіченість, сила волі допомогли вистояти А.С. Череваню у протиборстві з потужною радянською тоталітарною системою.

А.С. Черевань подав документи на конкурс із заміщення вакантних посад доцента в університети: Карело-Фінський (Петрозаводськ), Узбецький (Самарканд), Чернівецький, в педагогічні інститути: Смоленський, Великолуцький, Новозибківський і Челябінський. Він надсилав телеграми і листи у тридцять ВНЗ Радянського Союзу з метою з'ясування наявності вакантних місць за його спеціальністю. Свідченням того, що існували вакантні місця на заміщення посади доцента, було те, що деякі університети, зокрема Киргизський та Казахський, просили А.С. Череваня надіслати документи, але згодом відповідали: «Повертаємо Ваші документи за відсутністю вакансій на кафедрі історії СРСР». А.С. Черевань у пошуках роботи двічі побував у Москві, Києві, Полтаві, Харкові, Свердловську. Виконувач обов'язки директора Полтавського педінституту погодився прийняти його на посаду доцента, але заступник міністра освіти УРСР Гуленко категорично був проти цього. Після безуспішних спроб знайти роботу на посаді доцента з історичних дисциплін у будь-якому ВНЗ СРСР він надіслав листа до Голови Президії Верховної Ради СРСР К.С. Ворошилова, де визначив причину відмов його численних прохань щодо працевлаштування: «Шляхом листування я намагався в'янити наявність вакантних місць із моєї спеціальності, але це не дало позитивних результатів. Мені або зовсім відмовляли, або, після ознайомлення з моєю біографією, делікатно відмовляли у наданні роботи». Подібного листа було надіслано до відділу науки ЦК КПРС. Після цього йому дозволено працювати у Молотовському міському вечірньому університеті марксизму-ленінізму. У червні 1954 р. Антона Самійловича обирають на конкурсній основі на посаду доцента. У травні 1956 р. після поновлення у лавах членів КПРС А.С. Череваня обирають завідувачем кафедри історії СРСР Карельського педагогічного університету.

Антон Самійлович, відстоюючи права громадянина, людини в непростій ситуації, що диктувалася умовами функціонування радянської тоталітарної системи, наполегливо працює над майбутньою докторською дисертацією. Об'єктом його подальших наукових досліджень залишається селянство. Якщо кандидатська дисертація була присвячена протестним мотивам українського селянства проти закріпачення у XVIII ст., то об'єктом докторського дослідження стають державні селяни Європейської Півночі та Уралу, їх соціально-економічний та правовий стан у другій половині XVIII – 30-роках XIX ст. До наукового обігу вперше вводяться унікальні історичні джерела з Центрального державного історичного архіву в Ленінграді, відділу рукописів Ленінградської бібліотеки АН СРСР, Центрального державного архіву древніх актів, а також маса історичних документів, які автор почерпнув у чисельних фондах місцевих архівів Архангельська, Вологди, Томська, Кіровська, Свердловська тощо. Основну масу виробників матеріальних благ у цьому районі становили державні селяни, що формувалися протягом XVI – XVIII ст. із місцевого неслов'янського населення і «руських людей», головно утікачів з інших регіонів від непосильного тяжкого феодально-кріпосницького гніту окремих феодалів і феодальної держави. Вагоме місце в дослідженні відведено вивченню місця правового становища державних

селян, які на той час по всій території Росії становили понад 40% від усього селянства. У дисертації системно вивчено історію формування стану державних селян на окраїнах Росії як наслідок багатовікового опору народних мас проти феодального гніту, освоєння ними величезних територій Європейської Півночі, Приуралля, Уралу та Сибіру всупереч волі кріпосницького уряду [2].

Попередні дослідники соціально-економічної історії Уралу та Європейської Півночі вивчали історію розвитку промисловості лише у крупній вотчинні, купецькій та державній мануфактурі. Професор В.І. Стрельський у відгуку на докторську дисертацію А.С. Череваня зазначав, що розвитку селянської промисловості, кораблебудування, проникнення товарно-грошових відносин у державне село присвячено три розділи дисертації, що само собою є «абсолютно новою сторінкою в історико-економічній літературі щодо Уралу та Європейської Півночі».

У доволі не простих умовах писав докторську дисертацію, підготовка якої потребувала надзвичайної зосередженості, часу, розуміння з боку керівництва наукою в СРСР. У липні 1961 р. А.С. Черевань звернувся до завідувача відділу науки ЦК КПРС про переведення його на посаду старшого наукового співробітника для завершення докторської дисертації. Позицію дисертанта підтримала авторитетна тогочасна особистість серед історичного співтовариства, голова експертної комісії з історії Північно-Західної Ради з питань координації і планування науково-дослідних робіт з гуманітарних наук професор Мавродін. Однак не вдалося подолати перепон і на цьому шляху.

У трудовій книжці Череваня Антона Самійловича 10.Х.1962 р. записано: «Звільнено із займаної посади у зв'язку з переведенням в розпорядження Міністерства освіти УРСР». Антон Самійлович повернувся на Батьківщину, працював доцентом, а згодом професором кафедри історії СРСР та УРСР на історичному факультеті Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка. Читав курси історії СРСР (період феодалізму), допоміжні історичні дисципліни, джерелознавство, історіографію. Антон Самійлович Черевань став першим доктором історичних наук Полтавщини, захистивши у 1968 р. докторську дисертацію на масштабну тему: «Очерки истории социально-экономического и правового положения государственных крестьян Урала и европейского Севера России до реформы Киселева». Йй автор присвятив декілька років життя. Захист відбувся у Київському ордені Леніна державному університеті ім. Т.Г. Шевченка. Як сам визнавав автор, як історик-професіонал він сформувався в університетах Росії. Від себе додамо: титанічна працездатність, глибокі професійні переконання, величезне бажання відстояти і захистити власні людські, громадянські права привели до перемоги неординарної особистості над потужними важелями радянської суспільно-політичної системи, спрямованими на підпорядкування людини під єдиний радянський шаблон.

Захист докторської дисертації пройшов складно. Адже то був час радянських анонімок, які творили заздрісники та супротивники. Зволікалося затвердження докторської дисертації. Доцент Полтавського державного педагогічного інституту ім.

В.Г. Короленка Везомська Олександра Луківна, нині покійна, надзвичайно порядна і мудра жінка, а таким зазвичай було близьке оточення Антона Самійловича, згадувала: «Антон Самійлович взяв мою руку і сказав: «Шуро, моя докторська дисертація обов'язково буде затверджена». Він був глибоко переконаний у правильності результатів своїх наукових здобутків, і готовий їх захищати. Вища атестаційна комісія СРСР затвердила висновок захисту тільки через два з половиною роки після додаткового рецензування дисертації [3, 16].

Антон Самійлович в останні місяці свого життя тяжко хворів. Його хвороба ускладнювалася складними стосунками з керівництвом кафедри. Були люди, що заздрили здібностям, фундаментальним знанням, невідчужимому авторитету серед студентів, його науковим успіхам. У його полтавській квартирі, що на вулиці Леваневського 9, головним скарбом залишається унікальна (третя по рахунку) бібліотека, тут відбувалися і незабутні приватні, ми б назвали дисидентські, зустрічі з учнями. Це були часи щасливого спілкування, формування світоглядних громадянських засад. Антона Самійловича дуже непокоїло радянське табу на дослідження резонансних суспільно-політичних тем: голодоморів, політичних репресій. «Шкода, говорив він влітку 1974 р., що підуть із життя професійні історики, свідки тих подій. А ми в змозі дослідити, дати відповідну оцінку доволі непростій політичній ситуації». Його дуже непокоїли прояви надмірної бюрократизації суспільно-політичного життя в країні. Він порівнював доступність влади у різні епохи: «У 1930-і рр. легше було потрапити на прийом до Любченка у Харкові, – говорив він, – ніж сьогодні до голови сільради». Антон Самійлович щиро відгукувався на запрошення різних офіційних установ прочитати лекцію. Вважав у такий спосіб можливим за радянського суспільно-політичного контролю просвітити народ. Він у душі був інтернаціоналістом, супротивником расової чи національної дискримінації. Наводив приклади глобальних історичних міграційних людських потоків: великого переселення народів III – IV ст. н. е., завойовницьких воєн, асиміляцій тощо. Робив висновок: «Яка може бути мова про чистоту нації, раси?»

Антон Самійлович щиро вірив у перемогу добра і справедливості, тому що сам був таким. Він був надзвичайно принциповим, відстоюючи власну позицію, безпринципним із кар'єристами та науковими підлабузниками. Щиро прощав людські помилки. Відстоював у ректораті, деканатах інтереси студентів. «Адже студенти – теж люди», – говорив він. У ті роки непросто жилося особливо студентам історичного факультету. Вони перебували на особливому ідеологічному детекторі. У кожній студентській групі були «стукачі». Антон Самійлович про це знав і намагався забезпечити інших від необхідних кроків, щоб не мати зайвих клопотів у педінституті, а то і в управлінні спецслужб.

Антон Самійловича поважали студенти за людяність, глибину знань, за демократизм. Назавжди залишилась в пам'яті відкрита череванівська посмішка, його відоме «Чому?», звернення до студентів-істориків. «Кожної миті відчувайте себе істориками. На вулиці ставте запитання: а у зв'язку з чим і чому була збудована ця споруда чи пам'ятка

архітектури тощо? Шукайте відповіді». Антон Самійлович любив Полтаву. Йому подобалось надиинці або зі студентами чи з молодшим сином Гришею бродити її зеленими садами, вулицями, пагорбами. Це були незабутні інтелектуальні прогулянки.

Влітку 1974 р. стан здоров'я професора Череваня різко погіршився. Коли хвороба відступала, Антон Самійлович інтенсивно працював, щиро ділився з учнями своїм досвідом, поспішав жити. У березні 1975 р. природні умови часто перемінювалися. Різко змінювалася температура повітря, після інтенсивного потепління швидко похолодало, на першу зелену траву випав березневий сніг. Антона Самійловича госпіталізували до лікарні. Стрибав кров'яний тиск, почастишали серцеві напади. Професор був свідомий власного стану здоров'я. «Чертовски хотілось би ще пожити!», – вирвалось у нього в один із останніх наших відвідин. 24 березня 1975 р. Антон Самійлович відійшов у вічність, полишивши по собі добру пам'ять вченого, учителя, громадянина, унікальної Людини.

1. Лейбович О. В городе М. Очерки социальной повседневности советской провинции. / О. Лейбович. – М.: «РОССПЭН», 2008.

2. Черевань А.С. Очерки истории социально-экономического и правового положения государственных крестьян Урала и Европейского Севера России до реформы П.Д.Киселева. / А.С. Черевань: Автореф. дис. ... д.и.н. – Киев, 1968.

3. Єрмак О.П. Життєвий і творчий шлях А.С. Череваня / О.П. Єрмак // Перші Череванівські читання. Зб. матеріалів регіональної науково-практичної конференції. – Полтава: ЮЦ ПДУ, 2007.

Н. М. Кот

ПОГЛЯДИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО НА АГРАРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ (ЗА «СПОГАДАМИ»)

Розкрито погляди та плани П. Скоропадського щодо сутності та перспектив вирішення аграрного питання в Україні за матеріалами його «Спогадів». Показано ставлення гетьмана до позицій різних політичних партій щодо шляхів вирішення земельного питання. Проаналізовано оцінки П. Скоропадським реакції селянства на аграрну політику уряду.

Ключові слова: Гетьманат, П. Скоропадський, «Спогади», аграрна політика, В. Колокольцев, хлібороби-власники, селянство.

Opinions and plans of P.Skoropadskyi concerning essence and prospects of solving agrarian problem in Ukraine are revealing in this article that is based on the materials from his 'Memoirs'. The attitude of Hetman towards the positions of different political parties on ways of solving land issue is depicted. P.Skoropadskyi's appraisals of reaction of peasantry to agrarian policy of the government are analysed in this article.

Key words: Hetmanat, P. Skoropadskyi, «Memoirs», agrarian policy, V.Kolokovtsev, grain-growers-owners, peasantry.

На початку 1990-х років друкована джерельна база доби національно-демократичної революції в Україні (1917 – 1921 рр.) збагатилася двома виданнями спогадів П. Скоропадського [1; 2]. Унікальним мемуарним джерелом називає «Спогади» головний редактор видання Я. Пеленський, відзначаючи, що вони

«написані безпосередньо після подій 1917 – 1918 років», «з позицій поміркованого консерватизму, культурного і політичного елітаризму та аристократизму», розглядають події Української революції 1917 – 1921 років «зі стратегічної, а отже, динамічної перспективи професійного військовика-генерала» [3, 11].

З часу введення «Спогадів» П. Скоропадського до наукового обігу до них активно звертаються дослідники доби Гетьманату [4; 5; 6; 7]. Підходи істориків до використання цього «потужного джерела» аналізує Р. Пиріг, наголошуючи на необхідності глибокого джерелознавчого аналізу «Спогадів» [8, 71 – 72].

Трагедія політика і людини накладає на «Спогади» особливий відбиток. Оцінки П. Скоропадським себе, своїх дій, успіхів і помилок, своїх соратників та ворогів вражають відвертістю та сподіваннями на те, що майбутнє допоможе розібратися в правильності чи неправильності його думок та вчинків [2, 47]. Зрозуміло, що описи тих чи інших подій, характеристики політичних та культурних діячів, власного оточення мають суб'єктивний характер. Деякі важливі для розвитку країни питання згадуються побіжно або ж замовчуються, що диктує необхідність аналізу спогадів у контексті революційної доби, яку переживала Україна.

У діяльності гетьмана як політика та керівника держави значне місце посідали проблеми аграрного розвитку України. У програмних документах Української народної громади, партії біля витоків якої стояв П. Скоропадський, серед низки першочергових завдань декларувалась необхідність проведення аграрної реформи [9, 73]. Як очевидно зі «Спогадів», напередодні приходу до влади гетьман багато роздумував над перспективами аграрного розвитку України. Він усвідомлював необхідність політичної сили, яка б була опорою його влади. Соціальну основу майбутньої України П. Скоропадський бачив у козаках-хліборобах – власниках. Він вважав за необхідне створити, виховати такий соціальний прошарок козацтва із хліборобів. Ставив перед собою завдання відновити структуру, традиції та ідеологію старого козацтва, що забезпечило б відторгнення у селянства ідей більшовизму. Саме у такий спосіб на основі спільності інтересів гетьман сподівався досягти особистої відданості йому та формування соціального підґрунтя проведення аграрної та інших корінних реформ [2, 51].

Зі сторінок «Спогадів» постають розмаїті політичні сили тогочасної України з різним баченням шляхів вирішення земельного питання. Гетьман описує перебування у Києві навесні 1918 р. хліборобів Полтавської губернії, які належали до Української демократичної хліборобської партії, відзначаючи свої зустрічі з М. Міхновським і С. Шеметом [2, 137]. Аналізуючи позиції Союзу земельних власників, П. Скоропадський відзначає хитання в їх лавах: від ідеї об'єднання з хліборобами-демократами до різкого їх несприйняття. Згадує гетьман і Союз російського народу, що теж протидіяв УДХП. Свою точку зору щодо УДХП Павло Петрович висловив однозначно: «Партія хліборобів-демократів була ... надзвичайно корисною партією, яку необхідно було підтримувати» [2, 137]. Йому імпонувало, що визначальним напрямом діяльності УДХП було «створення України і дрібна земельна власність», тим паче, що «хлібороби-демократи визнавали тільки цілком законні способи парцеляції земельних володінь» [2, 137]. Саме цей напрям, на думку гетьмана, «необхідно було нам взяти